

TÜRKİYE’DE YAPILAN HALKOYLAMALARI VE BUNLARIN AĞRI’DAKİ YANSIMALARI

Bilal TUNÇ*
Erdal ÇELİK**

ÖZ

Demokrasiyle yönetilen ülkelerde halk tarafından seçilen kişilerin yer aldığı yasama organında kanunların yapılmasında halka birtakım haklar tanınmıştır. Bu hakların başında halkoylaması gelmektedir. Bu bağlamda, meclis tarafından hazırlanan kanunlar halkoylamasına sunulur ve halk tarafından ya kabul alır ya da reddedilir. Esasında halkoylamaları, demokrasilerin olmazsa olmazları arasında yer almaktadır. Demokrasiyle yönetilen Türkiye’de 1961 yılından başlayarak günümüze kadar toplamda yedi adet halkoylaması yapılmıştır. Özellikle 1980 Askeri Darbesi sonrasında hazırlanan 1982 Anayasası’nın bazı maddelerinin değiştirilmesi için beş defa halkoylamasına başvurulmuştur. Bu çalışmanın hazırlanmasındaki amaç; 1961, 1982, 1987, 1988, 2007, 2010 ve 2017 yılında yapılan halkoylamaları hakkında genel bir bilgi vererek bunların Ağrı vilâyetindeki sonuçlarını ortaya çıkarmaktır. Bu makale ile halkoylaması ve Ağrı tarihi alanında çalışma yapan bilim insanlarına katkı sağlanması ve söz konusu alandaki bazı bilimsel eksikliklerinin giderilmesi hedeflenmektedir. Bu çalışma, Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) verilerinden, Ağrı’da yayımlanan yerel gazetelerden ve telif eserlerden faydalanılarak oluşturulmuştur. “Türkiye’de Yapılan Halkoylamaları ve Bunların Ağrı’daki Yansımaları” adlı makale, nitel bir çalışma olup; makalede doküman analizi tekniği kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ağrı, Halkoylaması, 1961 Anayasası ve 1982 Anayasası.

REFERENDUMS IN TURKEY AND THEIR REFLECTIONS IN AĞRI

ABSTRACT

Countries where governed by democracy, certain rights have been given to the people in the making of laws in the legislative body, which consists of elected by the people. The first of these rights is the referendum. In this context, the laws prepared by the parliament are submitted to the referendum and either accepted or rejected by the public. In fact, referendums are among the sine qua non of democracies. Seven referendums have been held since 1961 in Turkey, which is governed by democracy. Five times referendum was applied to amend some articles of the 1982 Constitution, which was prepared especially after the 1980 Military Coup. The purpose of preparing the study titled "Referendums held in Turkey and their reflections in Ağrı" is to give general information about the referendums held in 1961, 1982, 1987, 1988, 2007, 2010 and 2017 and to reveal their results in Ağrı province. With this article, it is intended to contribute to scientists working in the field of referendum and to eliminate some scientific deficiencies in the field. This study was created by using the data of Turkish Statistical Institute (TSI), local newspapers published in Ağrı and copyrighted works. The article named "Referendums in Turkey and Their Reflections in Ağrı" is a qualitative study; The document analysis technique was used in the article.

Keywords: Ağrı, Referendum, 1961 Constitution and 1982 Constitution.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 11.04.2021; Yayıma Kabul Tarihi: 01.08.2021

* Doç. Dr., Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, AĞRI; ORCID: 0000-0001-5361-8494, E-posta: btunc@agri.edu.tr

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, AĞRI; ORCID: 0000-0001-8809-3990, E-posta: e.celik_04@hotmail.com

Giriş

Halkoylaması, vatandaşların karar alma olaylarına direk katılımına olanak sağlayan demokratik araçlardan birisidir. Bu kavramla alakalı farklı ülkelerde değişik uygulamalar bulunmaktadır. Yani her ülkede aynı uygulamaların bulunduğunu söylemek mümkün değildir. Ayrıca demokrasinin geliştiği ülkelerde halkoylaması sıkça başvurulan yöntemlerden birisi durumundadır. Türkiye’de ise halkoylaması çok kullanılan bir yöntem olmadığı için bu konuya ilişkin çalışmalar oldukça azdır. Her ne kadar Türkiye’de bilimsel çalışma ve yöntemlerle yapılan incelemeler, araştırma imkânlarını kolay hale getirmiş olsa da halkoylaması, sadece evet ya da hayırdan ibaret bir oylama olarak görülmektedir. Söz konusu durumdan dolayı halkoylamaları sosyal ve kültürel tabanına ait teferruatlı analizlerin yapılamadığı bir durum olma özelliğini devam ettirmektedir (Gürbüz, 2017, s. 248). Anayasayla ilgili konularda, halkın iradesinin ne olduğunun ortaya çıkarılması için yapılan halkoylamalarının Türkiye’de demokrasinin gelişimi açısından ciddi bir önemi bulunmaktadır. Halkoylaması, Türkiye’de anayasa yapımı ve anayasaların maddelerinde birtakım değişiklik ve düzenlemelerinin yapıldığı süreçlerde başvurulan bir doğrudan demokrasi yöntemidir. Türkiye’de 1961 yılı başlangıç tarihi olmak üzere günümüze kadar çeşitli tarihlerde yedi adet halkoylaması yapılmıştır. Söz konusu halkoylamalarının ilk ikisi yeni bir anayasa yapımı, geri kalan beşi ise 1982 Anayasası’nın maddelerinin değiştirilmesi için yapılmıştır. Bu arada 1961 Anayasası’ndan önceki diğer Anayasalarda referanduma gidilmemiştir. Söz konusu halkoylamaları sayesinde halk da doğrudan yasama sürecine dâhil edilmişlerdir.

Yukarıda da ifade edildiği üzere, Türk demokrasi tarihinde Anayasa ile ilgili ilk halkoylaması 1961 yılında gerçekleştirilmiştir. Bu halkoylamasının esasları 28 Mart 1961 tarihinde oluşturulan 283 sayılı “Anayasanın Halkoyuna Sunulması Hakkında Kanun” ile belirlenmiştir. Daha sonra da 1982 Anayasası için halkoylamasına başvurulmuştur (Gözler, 1998, s. 97-113). Söz konusu veriler, Türkiye’de halkoylaması ile ilgili çok eski bir geçmişin olmadığını, 1961 Anayasası için yapılan halkoylaması sayılmazsa, referandumun daha çok 1982 yılından itibaren başladığı söylenebilir. Halkoylaması sonucu yürürlüğe giren 1961 Anayasası’ndan sonra, ikinci halkoylaması için yaklaşık 20 yıl beklenmiştir. Bu kez 1982 Anayasası, halkoylaması sonucu yürürlüğe girmiş ve gerektiği hallerde anayasal değişiklikler için bir anayasa hükmü haline getirilmiştir. 1982 Anayasasının kabul edilmesinden günümüze değin geçen sürede, Anayasanın 175. maddesi gereğince 1987, 1988, 2007, 2010 ve 2017 yıllarında anayasal değişikliklerle ilgili olarak beş halkoylaması yapılmıştır (Ertan, 2018, s. 55-56).

Bu çalışmada 1961 ve 1982 Anayasalarının kabul edilme süreçlerindeki halkoylamalarıyla 1987, 1988, 2007, 2010 ve 2017 yıllarında yapılan halkoylamaları Türkiye genelinde ve Cumhuriyet’in ilk yıllarında Ağrı isyanları (Köse, 2020, s. 1529; 2021, s. 12-13) ve sınır vilayeti olması hasebiyle bir takım güvenlik sorunlarının yaşandığı (Köse, 2020, s. 1259-1292) ancak daha sonra güvenli ve demokratik bir hale gelen Ağrı vilayeti özelinde incelenecektir. Halkoylamalarının sonuçlarıyla ilgili Ağrı ili ve ilçeleri olan Merkez, Doğubayazıt, Eleşkirt, Hamur, Tutak, Patnos ve Diyadin için genel bir değerlendirme yapıldığı gibi, burada ortaya çıkan sonuçlar Türkiye geneli sonuçlarla karşılaştırılmıştır. Böylelikle Doğu Anadolu Bölgesi’nin hem alan hem de nüfus bakımından büyük bir vilâyeti olan Ağrı vilâyeti halkının siyasal tutumu üzerine somut verilere dayalı bir değerlendirme yapılmıştır. Yukarıda izah edildiği üzere Türkiye’de halkoylamasıyla ilgili olarak yapılan bilim çalışmaları son derece sınırlıdır. Bu nedenle Türkiye’deki Halkoylamaları ve Bunların Ağrı’daki Yansımaları adlı çalışmayla söz konusu eksikliğin giderilmesi hedeflenmektedir. Bu çalışmayla halkoylaması alanında ve bilhassa da yerel tarih ile ilgili alanlarda bilimsel faaliyet yürüten kişilere ciddi bir katkı sağlanacağı düşünülmektedir.

1. 1961 Anayasası Halkoylaması

Halkoylamasına daha çok Anayasa yapımları, hudutlar, kamu alanında yapılan düzenlemeler ve uluslararası kuruluşlara katılım vs. gibi alanlarda gidilirken, Türkiye’de ise ilk halkoylaması 1960 Askeri Darbesi’nden sonra oluşturulan 1961 Anayasası’nın kabulü için 9 Temmuz 1961’de yapılmıştır. Darbeyi yapan Milli Birlik Komitesi’nin hâkim olduğu bir ortamda, sıkıyönetim şartlarında gerçekleştirilen halkoylamasında halk %62 oranında “evet” oyu kullanmışken; “hayır” oyları %38’de kalmıştır. Halkoylamasında anayasaya çoğunlukla “Hayır” oyu veren iller olduğu gibi çoğunlukla Ağrı gibi evet verenler de olmuştur. Anayasanın kabulü için siyasetçilerin, derneklerin ve sivil toplum kuruluşlarının desteğiyle ciddi bir “evet” kampanyası yürütülmüştür (Tanör, 2016, s. 375; Duman, 2018, s. 225). Aşağıda izah edileceği üzere, bu propaganda sonucunda referandumu olumlu olarak değerlendiren Ağrılılar, 1961 Anayasasına çoğunlukla evet oyu vermiştir. 1961 Anayasası için yapılan halkoylamasına halkın %76’sı katılmış ve 6.374.000 kişi evet anlamında beyaz oy vererek Anayasayı kabul ettiğini göstermiştir. Buna karşılık 3.984.000 kişi ise hayır oyu vererek yeni Anayasayı kabul etmediğini göstermiştir (Tercüman, 11 Temmuz 1961; Hürriyet, 12 Temmuz 1961; Çavdar, 2013, s.100). 9 Temmuz 1961 tarihinde yapılan halkoylamasının kabul edildiğine dair sonucu, 20 Temmuz 1961 tarihli Resmî Gazetede yayımlanarak yürürlüğe girmiştir (Resmî Gazete, 20 Temmuz 1961, Sayı: 10859, s. 4641). Böylelikle 1924 yılından beri yürürlükte olan 1924 Anayasası ilga edilmiş ve yeni bir Anayasa olan 1961 Anayasası kullanılmaya başlanmıştır.

Türkiye’de yeni anayasa halkoylaması için yapılan propaganda çalışmalarına 1961 yılı haziran ayı başlarında başlamış ve bunun için de Kurucu Meclis üyeleri seçim alanları olan vilayetlerine giderek referandum çalışmaları yürütmüşlerdir. Bu kapsamda, Ağrı ili Kurucu Meclis Üyesi olan Av. Salih Türkmen, 27 Haziran 1961 tarihinde Ankara’dan Ağrı’ya gelerek yeni Anayasa’yı halka tanıtmak için çalışmalar yapmıştır (Karaköse, 28 Haziran 1961, Sayı: 2367, s. 1). Salih Türkmen’in Ağrı’ya gelmesinden önce ise bu çalışmaları Vali Kazım Atakul gerçekleştirmiştir. Bu kapsamda, 21 Haziran 1961 yılı Vali Kazım Atakul, Tutak ilçesinde Kaymakamlık binasında memurlara bir konuşma yaparak yeni Anayasa’nın öneminden bahsetmiştir (Karaköse, 22 Haziran 1961, Sayı: 2362, s. 1). Bu konuşmasında Vali, memurlara Anayasa için oy vermenin milli bir vazife olduğunu halka anlatmalarını istemiştir (Şark Ekspres, 22 Haziran 1961, Sayı: 1752, s. 1). Daha sonra ise Vali’ye Salih Türkmen eşlik etmeye başlamış ve 28 Haziran Tutak ile Patnos’ta halka yeni Anayasa hakkında bilgi vermişlerdir (Demokrat Ağrı, 30 Haziran 1961, Sayı: 2152, s. 1). Bu arada söz konusu kişiler, 29 Haziran’da Tutak ilçesinde de halkla bir araya gelerek onların halkoylamasına evet oyu vermelerini istemişlerdir (Karaköse, 30 Haziran 1961, Sayı: 2369, s. 1; Demokrat Ağrı, 30 Haziran 1961, Sayı: 2152, s. 1). 2 Temmuz 1961 tarihinde Ağrı ili Merkez ilçesinde Halk Eğitim salonunda halkoylaması için halkın yoğun katılımıyla bir toplantı yapılmıştır. İlk olarak Vali Kazım Atakul konuşma yapmış ve sonrasında Atatürk Üniversitesi eski Rektörü Prof. Dr. Bekir Sıtkı Baykal konuşmuş, yeni anayasanın çok önemli olduğunu belirterek ülke ve millet menfaatleri için buna mutlaka evet oyu verilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Son konuşmacı olan Salih Türkmen de aynı minvalde beyanlarda bulunmuştur (Şark Ekspres, 3 Temmuz 1961, Sayı: 1761, s.1; Demokrat Ağrı, 3 Temmuz 1961, Sayı: 2154, s. 1; Karaköse, 3 Temmuz 1961, Sayı: 2371, s. 1). Bu durum, darbe sonrası oluşturulan yeni Anayasa’nın kabul edilmesi için ülke genelinde olduğu gibi Ağrı’da da yoğun bir propaganda çalışmasının yürütüldüğünü açık bir biçimde ortaya koymaktadır. Bilhassa bu tür seçim propagandası çalışmalarında partilerden ziyade başta Vali olmak üzere kamu görevi ifa eden kişilerin yer alması düşündürücüdür. Zira bu yolla Milli Birlik Komitesi (MBK) tarafından referanduma evet oyu vermeleri için halk üzerinde ciddi bir etki bırakılmak istendiği şeklinde düşünülebilir.

Milli Birlik Komitesi tarafından görevlendirilen kişiler, ülke genelinde Anayasa'nın kabulü için çalışmalar yürütmüşlerdir. Bu bağlamda, Ağrı'da yeni Anayasa'yı halka tanıtmak üzere öğretmenler görevlendirilmişlerdir. Bu öğretmenler, köylülere bu konuda bilinçlendirmek amacıyla 2 Temmuz 1961'den itibaren köylere dağılmışlardır. Öğretmenlerin görevi yeni Anayasa konusunda halkı aydınlatmak olmuştur (Demokrat Ağrı, 5 Temmuz 1961, Sayı: 2156, s. 1; Karaköse, 3 Temmuz 1961, Sayı: 2373, s. 1). Öğretmenlerle birlikte bu çalışmalara diğer kamu görevlileri de katılmıştır. Bu kişiler yeni Anayasa'yı tanıtan risale, broşür, afiş ve pankartlarla köylerde faaliyet yürütmüş ve köylülere bu Anayasa'ya evet demelerini istemiştir (Demokrat Ağrı, 5 Temmuz 1961, Sayı: 2158). Bu arada Valilik tarafından yapılan programla bütün köylere gidilmesi sağlanmıştır (Demokrat Ağrı, 5 Temmuz 1961, Sayı: 2158). Yukarıda da izah edildiği üzere bütün faaliyetler kamu eliyle yürütülmüştür. Bütün kamu görevlileri yeni Anayasa'ya evet denilmesi için çalışmıştır.

9 Temmuz 1961 tarihinde yapılan halkoylamasına Ağrı genelinde katılım, %88 gibi son derece yüksek bir oranda gerçekleşmiştir. Oylama neticesi Ağrılıların %82,9'u yeni Anayasaya evet oyu vermiş iken; %17,1'i ise hayır demiştir (Karaköse, 11 Temmuz 1961, Sayı: 2378, s. 1). Konuyu daha anlaşılır bir biçimde ortaya koymak amacıyla aşağıdaki tablodan istifade edilmiştir.

Yer	Katılım	Evet	Hayır	Evet Oranı	Hayır Oranı
Türkiye	81.0	6.348.092	3.933.944	61.7	38.3
Ağrı	88.0	58.543	12.099	82.9	17.1
Merkez İlçesi	88.1	13.059	2.970	81.5	18.5
Diyaadin İlçesi	91.5	6.342	281	95.8	4.2
Doğubayazıt İlçesi	73.6	9.803	665	93.6	6.4
Eleşkirt İlçesi	92.2	7.011	3.998	63.7	36.3
Hamur İlçesi	94.7	3.402	1.218	73.6	26.4
Patnos İlçesi	93.8	8.429	1.190	87.6	12.4
Taşlıçay İlçesi	94.5	4.894	365	93.1	6.9
Tutak İlçesi	87.5	5.603	1.412	79.9	21.1

Tablo 1: 9 Temmuz 1961 Anayasa Halkoylamasının Türkiye ve Ağrı'daki Sonuçları

(Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu. (2008). *Halkoylaması Sonuçları 2007, 1988, 1987, 1982, 1961*. Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu Yayınları: 197, 199).

Bir numaralı tablodan açık bir biçimde görülebileceği üzere Türkiye genelinde 1961 Anayasası'na evet oyu verenlerin oranı %61,7 iken; Ağrı'da %82,9 olmuştur. Yani Ağrı'daki oran, Türkiye ortalamasının çok üstünde olmuştur (Türkiye İstatistik Kurumu, 2008, s. 199). Bu da Ağrılıların 1961 Anayasası'nı kabul ettiğini ve Türkiye'nin yeni bir Anayasa'ya ihtiyacı olduğu görüşünde oldukları şeklinde düşünülebilir. Ayrıca Milli Birlik Komitesi tarafından görevlendirilen başta öğretmenler olmak üzere kamu görevlilerinin ciddi katkılar sağlamış olduğu şeklinde düşünülebilir. Yapılan halkoylaması neticesinde ülke genelinde 11 vilayetin tamamı Anayasa'ya hayır oyu vermiştir. Bu bağlamda, Aydın'da halkın %56'sı, Bursa'da %52,9'u, Çorum'da %52,2'si, Denizli'de %51,3, İzmir'de %50,2'si, Kütahya'da %58,2'si, Manisa'da %56,1'i, Sakarya'da %52,8'si, Samsun'da %57'si ve son olarak Zonguldak'ta %53,1'i bu Anayasa'ya evet dememiştir. Söz konusu vilâyetlerin tamamı Türkiye'nin batısında bulunmaktadır (Karakartal, 2011, s. 174-175). Ancak Ağrı'nın da içinde yer aldığı Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde genel olarak Anayasa'ya kabul oyu verilmiştir. Özellikle Doğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan Ağrı vilâyetinde seçime katılım son derece yüksek olmuştur. Bu da tablodaki verilerde açıkça görülmektedir.

Ağrı'nın ilçeleri arasında seçime katılımın en yüksek olduğu yer %94,7 ile Hamur iken; en az olanı da %73,6 ile Doğubayazıt'tır (Demokrat Ağrı, 11 Temmuz, Sayı: 2160, s. 1). Diğer ilçelerin tamamında seçime katılım oranı %87'nin üstündedir. Türkiye genelinde katılım %88 olduğu için, Doğubayazıt hariç, Ağrı'nın bütün ilçelerinde katılım oranı Türkiye ortalamasının üstündedir. Bu durum, evet ve hayır oranları için de geçerli olmuştur. Bütün ilçeler Anayasa için evet oyu kullanmışlardır. İlçeler içerisinde en fazla evet oyu veren %95,8 ile Diyadin ilçesi iken; en az olanı da %63,7 ile Eleşkirt olmuştur. Doğal olarak en fazla hayır oyu çıkan ilçe de %36,3 ile Eleşkirt ilçesidir (Şark Ekspres, 11 Temmuz 1961, Sayı: 1768, s. 1). Bu sayımda Türkiye geneline evet oyu verenlerin oranı %61,7'dir. Ağrı'da en çok hayır oyu veren ilçe Eleşkirt dâhil olmak üzere bütün ilçelerdeki evet oranı, Türkiye ortalamasının çokça üstündedir.

2. 1982 Anayasası Halkoylaması

Türkiye’de 1960 yılında olduğu gibi 1980’de bir askeri darbe yaşanmış ve söz konusu darbe sonrasında 1982 Anayasası oluşturulmuş ve 9 Kasım 1982 tarihinde halkoylamasına sunulmuştur (Parla, 1991, s. 24). Bilindiği gibi, bir devletin kuruluşunu ve halkın temel hak ve özgürlüklerini ihtiva eden kuralların tamamı, bu devletin anayasal düzenini oluşturmaktadır (Onar, 1993, s. 1). Bu kapsamda yeni bir Anayasa oluşturulmuş ve halkoylamasına sunulmuştur. Aşağıda da ifade edilebileceği üzere bu Anayasa halk tarafından son derece yüksek bir oranda kabul oyu alarak yürürlüğe girmiştir.

24 Eylül 1982’de çıkarılan 2707 sayılı “Anayasanın Halkoyuna Sunulması Hakkında Kanun” ile de referandumda kimlerin oy kullanma hakkına sahip olduğu, Yüksek Seçim Kurulu’nun görevleri, oy pusulaları, propagandalar vb. hakkında bilgiler verilmiştir. Bu kanuna göre referandum işlemleri Yüksek Seçim Kurulu’nun idaresi ve denetimi altındadır. Referandumda seçmen listesinde kaydı olan ve seçme yeterliliğine sahip herkes oy kullanabilmektedir. Oy pusulaları, üzerinde kabul yazılı beyaz, ret yazılı mavi renkten oluşmaktadır (Resmî Gazete, 25 Eylül 1982, Sayı: 17.823, s. 1-3). Resmî Gazetede yayımlanan bu kanunla halkın referandum hakkında bilgilendirildiği ve sürecin nasıl işleyeceğinin anlatıldığı şeklinde düşünülebilir.

Hazırlanan Anayasa 7 Kasım 1982 tarihinde referanduma sunulmuştur. Referanduma katılım oranı %91,3’tür. Bu oylama %91,4 kabul ve %8,6 ret oyuyla sonuçlanmıştır (Erdem vd. 2011, s. 31). Böylece 1961 Anayasası’nda olduğu gibi Kurucu Meclis tarafından hazırlanan 1982 Anayasası da halkoyuna sunulmak suretiyle kesinleşmiştir (Gözler, 2000, s. 98). 1961 Anayasası’na oranla katılımın çok daha yüksek olduğu 1982 Anayasa’sında evet oranlarının önceki halkoylamasına oranla daha fazla olduğu açık bir biçimde ortaya çıkmaktadır.

Yukarıda izah edildiği üzere 1982 Anayasası Halkoylamasına hem katılım oranı hem de söz konusu Anayasa’ya beyaz oy pusulası vererek evet diyenlerin oranı çok yüksektir. Aynı durum Ağrı için de geçerlidir. Ağrı’da gerek şehir merkezi ve gerekse de ilçelerde oylamaya katılanların sayısı son derece fazla olmuştur. Bu da Türkiye genelinde olduğu gibi Ağrı’da Halkoylamasına son derece ilgi gösterildiği şeklinde yorumlanabilir.

1982 Anayasası için yapılan halkoylamasına Ağrı genelinde katılım 1961 Anayasası için yapılan halkoylamasına kadar yüksek olmuştur. Buna göre Ağrı’da halkoylamasına katılanların oranı %89’dur. Halkoylamasına beyaz pusula vererek kabul edenlerin sayısı ise mavi pusula oyu atarak kabul etmeyenlerden çok daha fazladır. Buna göre Ağrı’da oylamaya kabul oyu verenler %96,4 iken hayır diyenlerin oranı ise sadece %3,6’dır (Türkiye İstatistik Kurumu, 2008, s. 156). Ağrı’da halkoylamasına katılım oranı, Türkiye’deki verilerle karşılaştırma ve ilçelerdeki durum ile ilgili bilgiler 2 numaralı tabloda ayrıntılı olarak verilmiştir.

Yer	Katılım	Evet	Hayır	Evet Oranı	Hayır Oranı
Türkiye	91,3	17.215.559	1.626.431	91,4	8,6
Ağrı	89,0	98.955	3.699	96,4	3,6
Merkez İlçesi	88,4	23.445	866	96,4	3,6
Diyadin İlçesi	90,4	8.852	120	98,7	1,3
Doğubayazıt İlçesi	89,4	17.727	1.511	92,1	7,9
Eleşkirt İlçesi	87,6	12.260	191	98,4	1,6
Hamur İlçesi	88,7	5.289	19	99,6	0,4
Patnos İlçesi	87,8	17.406	607	96,6	3,4
Taşlıçay İlçesi	90,4	6.198	194	97,0	3,0
Tutak İlçesi	89,8	7.969	141	97,7	2,3

Tablo 2: 7 Kasım 1982 Anayasa Halkoylamasının Türkiye'deki ve Ağrı'daki Sonuçları

(Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu. (2008). *Halkoylaması Sonuçları 2007, 1988, 1987, 1982, 1961*. Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu Yayınları: 154, 156).

İki numaralı tablodan açık bir biçimde görülebileceği üzere 1982 Anayasası için yapılan halkoylamasına Türkiye genelinde katılım oranı %91,3 iken; Ağrı'da %89 olmuştur. Her ne kadar Ağrı'da katılım oranı Türkiye ortalamasının altında olsa da ikisi de birbirine son derece yakın olmuştur. Ancak Ağrı'da oylamaya evet diyenlerin oranı, Türkiye ortalamasının üstündedir. Buna göre Türkiye ortalaması %91,4 iken Ağrı'da evet diyenlerin oranı %96,4'tür.

Tablodaki verilerden anlaşılacağı üzere bazı ilçelerin katılım oranı, il ortalamasının üstündedir. Buna göre, Diyadin %90,4, Doğubayazıt %89,4, Hamur %88,7, Taşlıçay %90,4 ve Tutak %89,8 ilçelerinde katılım oranı, il ortalamasından fazla olmuştur. Ancak diğer iki ilçe olan Merkez %88,4 ve Patnos %87,8 ile il ortalamasının altında olmuştur (Hakimiyet, 9 Kasım 1982, Sayı: 5354, s. 1). Söz konusu veriler, Ağrı'da halkoylamasına katılımın beklenin çok üstünde olduğunu açık bir biçimde ortaya çıkmaktadır.

Ağrı'daki ilçeler içerisinde 1982 Halkoylamasına beyaz oy pusulası vererek evet diyenlerin en fazla olduğu ilçe %99,6 ile Hamur'dur. Yani evet diyenlerin oranı çok yüksektir. Bu ilçeyi %96,6 ile Patnos ve %98,4 ile Eleşkirt ilçeleri takip etmektedir. Söz konusu sayısal veriler, her üç ilçede halkoylamasında beyaz pusula atanların %98'in üzerinde olduğunu göstermektedir. Bunun dışında ilçeler içerisinde oylamaya mavi pusula atarak ret oyu verenler içerisinde Doğubayazıt farklı bir durum arz etmektedir. Buna göre bahsi geçen ilçede evet oranı %92,1 iken hayır diyenlerin oranı %7,9'dur. Doğubayazıt dışında halkoylamasına en fazla ret oyu veren %3,6 ile Merkez ilçesi olmuştur. Bu durum, Merkez ilçesinin ret oyu oranı ile Ağrı il ortalamasının aynı olduğu tablo verilerinden görülebilmektedir. Buradan da anlaşılacağı üzere 1961 Anayasası'na olduğu gibi 1982 Anayasası'na da çoğunlukla evet oyu veren Ağrılılar, bu yönüyle söz konusu yeni Anayasa değişikliklerine karşı olmadıklarını ortaya çıkarmışlardır.

3. 1987 Siyasal Yasakların Kalkması Amacıyla Yapılan Halkoylaması

1982 Anayasası'nın kabulünden itibaren birçok siyasi parti ve siyasal olmayan kuruluşlar tarafından Anayasa'da değişiklik yapılması için birtakım önerilerde bulunulmuştur. Bunların neticesinde 1987'den itibaren Anayasa'da çok sayıda değişiklik yapılmıştır (Özboğdu, 2014, s. 86). Bu bağlamda Türkiye'de yapılan üçüncü halkoylaması, 1987 tarihli olup siyasi yasakların kaldırılmasıyla ilgili olmuştur. 1982 Anayasası'nın ardından siyasi durum, önceki haline döndükten ve demokrasiye geri dönüş olduktan sonra Anayasanın mevcut olan geçici dördüncü maddesinde yer alan siyasetçilerin 5 veya

10 yıllığına siyasi yasaklı hale getirilmesine ilişkin maddelerin kaldırılması gerektiği konusunda kamuoyunda talepler bulunmaktaydı. Bu durumun farkında olan Anavatan Partisi Genel Başkanı ve Başbakan Turgut Özal ile 199 milletvekili, Anayasa değişikliklerinin içeriğinin genişletilmesi, Anayasa değişikliği metotlarının kolaylaştırılması ve adı geçen siyasi yasakların kaldırılması amacıyla TBMM’ye teklifte bulunmuştur. Turgut Özal ve arkadaşları tarafından verilen teklif TBMM’de görüşülerek 3361 sayılı kanunla kabul edilmiştir (Karadeniz, 2018, s. 66; Zürcher, 2000, s. 414).

Halkoylaması 6 Eylül 1987 tarihinde yapılmış ve buna katılım %93,6 olmuştur (Zenginkuzucu, 2013, s. 11). Bu halkoylamasına katılım yüksek olmasına rağmen; evet ve hayır oylarının oranları birbirine son derece yakın olmuştur. Bu bağlamda, söz konusu halkoylamasına evet oyu verenlerin oranı %50,16 iken hayır diyenlerin oranı ise %49,84’tür (Kaya Osmanbaşoğlu vd. 2019, s. 12). Yukarıda ifade edildiği üzere, 1987 Halkoylamasının en önemli özelliklerinden biri oylamaya katılanların oranının çok yüksek olmasıdır. Bu oran, Türkiye’de yapılan diğer halkoylamalarının üstünde olmuştur.

1987 yılında yapılan halkoylaması neticesi kabul edilen kanun maddeleri, 12 Eylül 1987’de Resmî Gazetenin 19.572 sayısıyla yayımlanarak yürürlüğe girmiştir (Resmî Gazete, 12 Eylül 1987, Sayı: 19.572, s. 1). 1987 yılında TBMM tarafından hazırlanan 3361 sayılı yeni kanun, Anayasa’nın 67, 75, 175 ve geçici 4. maddelerinde değişiklik yapılmasını öngörmüştür. Bu değişikliğe göre seçmenlerin yaşı 20’ye indirilmiş, Milletvekili sayısı 400’den 450’ye çıkarılmış ve 12 Eylül 1980 Askeri darbesi öncesi siyaset yapan kişilerin birçoğuna 5 ila 10 yıl arasında verilen siyasi yasaklar kaldırılmıştır. Ayrıca yapılan Anayasa değişikliğiyle kabul çoğunluğu düşürülerek Anayasada değişiklik yapma usullerinde ciddi bir kolaylaştırma getirilmiştir (Koroğlu, 2009, s. 108). Söz konusu düzenlemeler sayesinde 12 Eylül 1980 Askeri Darbesi sonrasında siyasetten uzaklaştırılan kişilerin haklarının iade edildiği ve bunların yeniden siyaset yapma hakkına kavuştukları görülmektedir. Bu açıdan söz konusu halkoylamasının Türkiye’de demokrasinin gelişimi açısından olumlu bir durum olduğu şeklinde düşünülebilir.

1987 tarihli halkoylamasının Ağrı’da evet sayısının artması için Ağrı ve Muş milletvekillerinden bazıları Ağrı’da çeşitli faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bu kapsamda, Anavatan Partisi Ağrı Milletvekili Hasan Fecri Alpaslan, Anavatan Partisi Muş Milletvekili Mikail Aydemir, eski parlamenterlerden Rıza Polat ve Eleşkirt ilçesi eski encümenlerinden Celal Şamdan köyleri gezerek halka halkoylaması hakkında bilgi vermişlerdir (Hakimiyet, 3 Eylül 1987, Sayı: 6828, s. 1). Yani bu kişiler halkın çoğunlukla evet oyu vermesi için uğraşmışlardır. Hakimiyet gazetesinin verdiği bilgilere göre, bu tarihlerde söz konusu kişiler gibi Ağrı’da halkın bu oylamaya ret vermesi için de çalışanlar olmuştur. Ancak aşağıda da ifade edileceği üzere Ağrı’da halkoylamasına evet diyenlerin sayısı daha fazla olmuştur.

Halkoylamasına evet oyu çıkması için ülke genelinde açık hava toplantıları yapan Anavatan Partisi ile Doğruyol Partisi, 4 Eylül 1987’de Ağrı’da da birer toplantısı gerçekleştirmiştir. Bu toplantıda Ağrı Milletvekili Hasan Fecri Alpaslan ile Doğruyol Partisi Ağrı İl Başkanı Fehmi Olgun birer konuşma yapmıştır (Hakimiyet, 5 Eylül 1987, Sayı: 6830, s. 1). Bu toplantıda Anayasa değişikliği için evet oyu verilmesi gerektiğini ifade eden konuşmacılar, halkın desteğini istemişlerdir.

1987 yılında yapılan halkoylamasına Ağrı’da katılım oranı %92,4 olmuştur. Yani Ağrılılar, söz konusu halkoylamasına son derece büyük bir ilgi göstermiştir. Ancak 1961 ve 1982 Anayasaları için yapılan referanduma evet oyu veren Ağrılılar, 1987 tarihli halkoylamasına hayır oyu vermişlerdir. Yapılan oylama sonucunda Ağrı’da %47,3 evet oyu vermişken; %52,7 oranında hayır oyu çıkmıştır (Hakimiyet, 8 Eylül 1987, Sayı: 6833, s. 1; Türkiye İstatistik Kurumu, 2008, s. 114).

Ağrı'da halkoylamasına katılım oranı, Türkiye'deki veriler ve ilçelerdeki durum ile ilgili bilgiler 3 numaralı tabloda ayrıntılı olarak verilmiştir.

Yer	Katılım	Evet	Hayır	Evet Oranı	Hayır Oranı
Türkiye	93,6	11.711.461	11.636.395	50,2	49,8
Ağrı	92,4	59.912	66.754	47,3	52,7
Merkez İlçesi	91,4	16.082	15.574	50,8	49,2
Diyadin İlçesi	89,9	5.956	5.359	52,6	47,4
Doğubayazıt İlçesi	88,1	13.765	7.506	64,7	35,3
Eleşkirt İlçesi	93,5	3.789	9.706	28,1	71,9
Hamur İlçesi	96,6	2.751	4.171	39,7	60,3
Patnos İlçesi	94,0	10.145	12.922	44,0	56,0
Taşlıçay İlçesi	94,6	3.394	4.602	42,4	57,6
Tutak İlçesi	94,1	4.030	6.914	36,8	63,2

Tablo 3: 6 Eylül 1987 Halkoylamasının Türkiye'deki ve Ağrı'daki Sonuçları

(Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu. (2008). *Halkoylaması Sonuçları 2007, 1988, 1987, 1982, 1961*. Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu Yayınları: 112, 114).

Tablodaki verilerden görülebileceği üzere Ağrı'da seçimlere katılım oranı, Türkiye ortalamasının altında kalmıştır. Türkiye'de %93,6 olan katılım yüzdesi, Ağrı'da 92,4'tür. Yukarıda ifade edildiği üzere her ne kadar Ağrı'da katılım oranı Türkiye ortalamasının altında olsa da ikisi birbirine son derece yakın olmuştur. Bu arada 1987 Halkoylamasının sonucu evettir. Ancak Ağrı'da durum farklıdır ve Ağrı halkı halkoylamasına ret oyu vermiştir. Yani Ağrı'da halk, yapılan halkoylamasına hayır oyu vererek yapılan düzenlemeleri kabul etmediğini göstermiştir.

1987 Halkoylamasına Ağrı'da bazı ilçeler evet oyu vermişken; bazıları da hayır demiştir. Yani bu konuda ilçeler arasında görüş birliği yoktur. Bu anlamda halkoylamasına Ağrı'daki 3 ilçe evet ve 5 ilçe de hayır oyu vermiştir. Söz konusu ilçeler içerisinde halkoylamasına evet oyu verenler Merkez, Diyadin ve Doğubayazıt'tır. Evet, oyu veren bu ilçelerden Doğubayazıt %64,7 ile en önde olmuştur. Buna karşılık Merkez ilçesinde hayır ve evet diyenlerin oranı birbirine son derece yakın olmuştur.

Ağrı'da 1987 halkoylamasına hayır oyu veren ilçeler ise sırasıyla Eleşkirt, Hamur, Patnos, Taşlıçay ve Tutak'tır. Bu ilçeler içerisinde %71,9 ile en fazla hayır oyu veren ilçe Eleşkirt iken; en az olanı da %56 ile Patnos'tur. Tablodaki verilerden açıkça anlaşılacağı üzere halkoylamasına katılımda yüzde olarak hayır oyu verenler, evet oyu verenlerden fazla olmuştur. Yani hayır oyu veren söz konusu beş ilçe, ret oyu kullananlardan daha fazla referanduma ilgi göstermişlerdir. Sonuç olarak, 1961 ve 1982 Anayasalarında çoğunlukla evet oyu veren Ağrılılar, buna daha çok hayır demişlerdir. Bunda dönemin Doğu Anadolu Bölgesi'nin genel durumu ve buradaki illerin daha çok hayır oyu vermesinin ciddi bir etkisi olduğu düşünülebilir.

4. 1988 Yerel Seçimlerin Bir Yıl Erkene Alınması İçin Yapılan Halkoylaması

Türk siyasi tarihinde gerçekleştirilen bir diğer dördüncü halkoylaması, Anayasa'nın 127. maddesinde değişiklik yaparak yerel seçimlerin 1 yıl erkene alınmasıyla ilgili olmuştur. Yani Turgut Özal Hükümeti, zamanından önce seçimleri yapmayı planlamıştır. Bu çerçevede, Başbakanlığını Özal'ın yaptığı Hükümet, seçimlerin bir yıl erken yapılması konusunda meclise öneride bulunmuştur. Bu öneri doğrultusunda TBMM, 2 Ağustos 1988'de toplanmış ve oylama yapmıştır. Anayasa değişikliği yapılması önerisine Erdal İnönü'nün Genel Başkanı olduğu Sosyal Demokrat Halkçı Parti ret oyu vermiş ve Genel Başkanı Süleyman Demirel'in olduğu Doğru Yol Partisi ise oylamalara katılmamıştır. İkinci

Türkiye’de Yapılan Halkoylamaları ve Bunların Ağrı’daki Yansımaları

turda Anavatan Partisi'nin 284 oyuyla Anayasa değişikliği kabul edilmiştir. Kabul oyunun üye tamsayısının 3/5'i ve 2/3'ü arasında kaldığı için 3467 sayılı kanun, 13 Ağustos 1988'de halkoyuna sunulmak üzere Resmî Gazetede yayımlanmıştır (Arğın, 2018, s. 100). Böylece bu tarihlerde TBMM’de yer alan muhalefet partileri her ne kadar bu önerinin karşısında olduklarını göstermiş olsalar da iktidar partisi mecliste çoğunluğa sahip olduğu için söz konusu öneri geçmiştir.

Anayasa Mahkemesi tarafından verilen karar sonrasında 6 Ağustos 1988’de 3467 sayılı kanunda değişiklik yapılması için TBMM’ye teklif sunulmuştur. Bu teklifin kabul edilmesi üzerine 25 Eylül 1988 tarihinde yapılan halkoylamasında hayır oyları fazla olmuş ve mevcut Anayasa’nın 127. maddesi değiştirilememiştir. Hikmet Sami Türk’e göre, değiştirilmek istenen bu maddenin üçüncü fıkrasının birinci cümlesi, yerel seçim dönemini beş sene olarak belirlemektedir. Adı geçen maddenin gerekçeli kısmında bu konuda bir açıklama yer almamakla beraber bu Anayasa’nın 77. maddesinin birinci fıkrasında TBMM için öngörülen beş yıllık seçim dönemi ile paralellik sağlanmak istenmiştir (Türk, 1989, s. 71-103).

Cumhurbaşkanı Kenan Evren, ilgili kanunu tekrar görüşülmek üzere meclise geri göndermek yerine halkoylamasına sunma kararı almıştır. Bu halkoylaması, 25 Eylül 1988’de yapılmıştır. Yapılan halkoylamasına katılım oranı, 1987 referandumuna oranla düşük olmuş ve %88,92 olmuştur (Gözler, 1988, s. 104). Yerel seçimlerin bir yıl öne alınması ile ilgili yapılan referanduma halkın %65’i hayır oyu ve %35’i de evet oyu vermiştir. Bunun sonucu olarak da yerel seçimlerin erkene alınması ile ilgili halkoylaması kabul edilmemiştir (Çavuşoğlu, 2017, s. 177). Böylece 1988 yılına kadar yapılan dört halkoylaması içerisinde kabul edilmeyerek yürürlüğe girmeyen 1988 referandumu, Türk siyasi tarihinde hayır oyu alan tek halkoylaması olarak tarihe geçmiştir. Zira bundan sonra yapılan 2007, 2010 ve 2017 referandumları da kabul edilmiştir.

1988 yılında yapılan halkoylamasına Ağrı’da katılım oranı %86, 7 olmuştur. Bu durum, referanduma Ağrı’da ortalama 87 kişinin oylamaya katıldığını ve 13 kişinin de katılmadığını ortaya çıkarmaktadır. Bu halkoylamasında da Ağrı’da 1987 halkoylaması için hayırların oranı evet diyenlerden fazla olmuştur. Yapılan oylama sonucunda referanduma %30,9 kişi evet demişken; %69,1’i hayır demiştir (Türkiye İstatistik Kurumu, 2008, s. 68, 69). Ağrı’da halkoylamasına katılım oranı, Türkiye’deki verilerle karşılaştırma ve ilçelerdeki durum ile ilgili bilgiler 4 numaralı tabloda ayrıntılı olarak verilmiştir.

Yer	Katılım	Evet	Hayır	Evet Oranı	Hayır Oranı
Türkiye	88,8	8.034.933	14.921.945	35,0	65,0
Ağrı	86,7	38.704	86.522	30,9	69,1
Merkez İlçesi	83,2	8.909	25.512	29,3	70,7
Diyadin İlçesi	88,4	1.898	9.515	16,6	83,4
Doğubayazıt İlçesi	82,7	5.438	17.398	23,8	76,2
Eleşkirt İlçesi	86,8	5.419	7.488	42,0	58,0
Hamur İlçesi	92,7	3.231	3.743	46,3	53,7
Patnos İlçesi	92,4	7.521	14.722	33,7	66,3
Taşlıçay İlçesi	88,5	2.354	5.613	31,3	68,7
Tutak İlçesi	88,1	3.934	6.931	36,2	63,8

Tablo 4: 25 Eylül 1988 Halkoylamasının Türkiye’deki ve Ağrı’daki Sonuçları

(Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu. (2008). *Halkoylaması Sonuçları 2007, 1988, 1987, 1982, 1961*. Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu Yayınları: 68,69).

Dört numaralı tablodaki sayısal bilgilerden açık bir biçimde anlaşılabilceği üzere Türkiye genelinde 1988 tarihli halkoylamasına katılım oranı %88,8 iken; Ağrı'da %86,7 olmuştur. Aynı şekilde bu referandumu kabul etmeyerek evet diyenlerin oranı da Türkiye ortalamasının altında kalmıştır. Yani bu referandumda hayır diyenlerin yüzdesel oranı da Türkiye'den fazladır. Ancak burada benzer olan şey halkoylamasına her iki yerde de hayır oyunun çıkmış olmasıdır.

Ağrı'daki ilçelerin tamamı halkoylamasına hayır oyu vermiştir. Ancak bunlar içerisinde evet oyu yüksek olan ilçeler %46,3 ile Hamur ve %42,0 ile Eleşkirt'tir. Bu veriler, söz konusu iki ilçede evet ve hayır oranlarının birbirine son derece yakın olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Yani bu ilçelerde Diyadin'de evet diyenlerin oranı %58,0 ve Hamur'da %53,7 olmuştur.

1988 tarihli halkoylamasına hayır oyu veren ilçeler içerisinde %84,4 ile Diyadin ilçesi ilk sırada gelmektedir. Yani bu ilçede halkın sadece %16,6'sı evet oyu vermiştir. En fazla hayır oyu veren diğer ilçeler ise sırasıyla %76,2 ile Doğubayazıt, %70,7 ile Merkez ve %68,7 ile Taşlıçay ilçeleridir. Tablodaki verilerden anlaşılacağı üzere söz konusu ilçelerde halkoylamasına hayır oyları, evet diyenlerin yüzdesel oranından çok daha fazladır. Netice itibarıyla Ağrı'da 1988 tarihli referandum halk tarafından kabul edilmemiş ve Ağrı halkı, yerel seçimlerin erken bir tarihe alınarak yapılması için Anayasa'nın 127. maddesinin değiştirilmesine karşı çıkmıştır. Netice itibarıyla, bu halkoylamasına Anavatan Partisi evet oyu diğer partiler genelde hayır oyu vermişlerdir. Ağrı'da da 1987 genel seçimlerinde Anavatan Partisi'nin aldığı oy %36 civarındadır. Bu da genelde evet oyu verenlerin aynı partiden olduğu izlenimini oluşturmaktadır.

5. 2007 Cumhurbaşkanını Halkın Seçmesi Amacıyla Yapılan Halkoylaması

Türkiye'de kullanılan Anayasalar içerisinde maddeleri içerisinde en fazla değişiklik yapılan 1982 Anayasası'dır. Söz konusu değişikliklerden biri de 2007'de Genel Başkanlığı'nı Recep Tayyip Erdoğan'ın yaptığı Adalet ve Kalkınma Partisi iktidarında yapılmıştır. Bu bağlamda, 2007 yılına kadar yapılan değişikliklerin hiçbirinde hükümet sistemi ile ilgili bir değişiklik yapılmamıştır. 2007 Türkiye anayasa değişikliği referandumu Hükümet sistemi ile ilgili yapılan ilk değişiklik ve ilk referandumdur (Arğın, 2018, s. 101). 2007 yılında gerçekleştirilen halkoylaması, Adalet ve Kalkınma Partisi iktidarında yapılan ilk halkoylaması olarak tarihe geçmiştir.

Türkiye'de yapılan beşinci halkoylaması için tasarı metni 16 Haziran 2007 tarihinde Resmî Gazetede yayımlanmıştır (Resmî Gazete, 16 Haziran 2007, Sayı: 26554, s. 101). Tahmin edilebileceği üzere değişiklik yapılması istenen maddeler 1982 Anayasası'na aittir. Bu bağlamda, 21 Ekim 2007 tarihinde 5678 ve 5697 sayılı kanunlarla Anayasa'da yapılmak istenen değişiklikler için halkoyuna başvurulmuştur. Bu halkoylamasında Cumhurbaşkanı olacak kişinin halk tarafından ve iki defa üst üste seçilebilmesi ve görev süresinin 5 yıl olarak değiştirilmesi istenmiştir. Bu amaçla 21 Ekim 2007 tarihinde gerçekleştirilen halkoylaması neticesinde %31,1 "hayır" oyuna karşılık, %68,9 "evet" oyu alınmıştır. Böylece yukarıda adı geçen kanun değişiklikleri kabul edilerek yürürlüğe girmiştir (Yeşilorman, 2011, s. 206). Söz konusu kanun değişikliği, referandumun halk tarafından kabul edilmesinden sonra 31 Ekim 2007 tarihinde Resmî Gazetede yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Ancak yürürlüğe giren Anayasa değişikliği kanununun metni Resmî Gazetede yayımlanmamıştır (Gözler, 2007, s. 10). Böylece 2007 yılında yapılan halkoylaması neticesinde 1982 Anayasası'nda yapılan değişiklikle Cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesi kararlaştırılmıştır Abdullah Gül TBMM'nin seçtiği son cumhurbaşkanı olmuştur (Arğın, 2018, s. 101).

12 Eylül 2007 tarihinde yapılan halkoylamasına Ağrı genelinde katılım %70 gibi düşük bir oranda kalmıştır. Oylama neticesi Ağrılıların %95'i anayasa değişikliğine evet

oyu vermiş iken; %5’i ise hayır demiştir (Karaköse, 11 Temmuz 1961, Sayı: 2378, s. 1). Burada dikkat çekici olan şey ise Ağrı’da halkın %30’nun oylamaya katılmamasıdır. Bu kapsamda, 219.449 kayıtlı seçmenden 154.455’i oy kullanmışken; 64.994’ü oy kullanamamıştır. Diğer referandumlarda katılımın yüksek olduğu Ağrı’da 2010 yılında yapılan referanduma katılımın düşük olması, bu açıdan düşündürücüdür. Konuyu daha anlaşılır bir biçimde ortaya koymak amacıyla aşağıdaki beş numaralı tablodan istifade edilmiştir (Türkiye İstatistik Kurumu, 2008, s. 11).

Yer	Katılım	Evet	Hayır	Evet Oranı	Hayır Oranı
Türkiye	67.5	19.403.987	8.738.794	68.9	31.1
Ağrı	70.4	152.829	7.618	95.0	5.0
Merkez İlçesi	69.8	34.555	2.133	94.2	5.8
Diyadin İlçesi	64.2	11.349	688	94.3	5.7
Doğubayazıt İlçesi	53.1	23.249	1.506	93.9	6.1
Eleşkirt İlçesi	89.9	14.461	505	96.6	3.4
Hamur İlçesi	85.4	8.215	195	97.7	2.3
Patnos İlçesi	79.7	35.367	665	98.2	1.8
Taşlıçay İlçesi	75.0	6.951	837	89.3	10.7
Tutak İlçesi	79.8	11.064	1.089	91.0	9.0

Tablo 5: 12 Eylül 2007 Halkoylamasının Türkiye’deki ve Ağrı’daki Sonuçları

(Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu. (2008). *Halkoylaması Sonuçları 2007, 1988, 1987, 1982, 1961*. Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu Yayınları: 9, 11).

Beş numaralı tablodaki sayısal bilgilerden açık bir biçimde anlaşılacağı üzere 2007 tarihli halkoylamasına Türkiye genelinde katılım oranı %67,5 iken Ağrı’da %70,4 olmuştur (Türkiye İstatistik Kurumu, 2008, s. 11). Yani Ağrı’da seçime katılım oranı Türkiye ortalamasının üstünde olmuştur. Bu arada Ağrı’da referanduma katılanların %95’i evet oyu vermiştir. Bu oran Türkiye’de ise sadece 68.9’dur. Bu açıdan evet sayısı bakımından Ağrı ili Türkiye ortalamasının çokça üstünde olmuştur. Aynı şekilde Anayasa değişikliği için yapılan halkoylamasına Türkiye genelinde hayır diyenlerin oranı %31,1 iken Ağrı’da ise sadece %5’tir. Ağrı’daki ilçelerin tamamı halkoylamasına evet oyu vermiştir. Ancak bunlar içerisinde evet oyu yüksek olan ilçeler %98,2 ile Patnos ve %97,7 ile Hamur ilçeleridir. Bu veriler, söz konusu iki ilçede evet oranlarının, hayır oylarından çok yüksek olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Yani bu ilçelerde Diyadin’de hayır diyenlerin oranı %1,8 ve Hamur’da %2,3 olmuştur. Esasında bu durum diğer ilçeler için de söz konusudur. Yani Ağrı’da referanduma katılan ilçelerin biri hariç, hepsi %90’ın üstünde evet oyu kullanmışlardır.

6. 2010 Yüksek Yargıda Değişiklik Yapılması Amacıyla Yapılan Halkoylaması

1982 Anayasası’nda en büyük değişiklikler 1995, 2001 ve 2010 tarihlerinde yapılmıştır. 1995 ve 2001 yıllarında Anayasa’da yapılan değişiklikler, temel hak ve özgürlükler alanıyla ilgili olmuştur. 2010 yılında yapılan Anayasa değişiklikleri ise daha çok yargı ile ilgili konulardandır. Bu açıdan 2010 Anayasa değişiklikleri, 1995 ve 2001 yıllarında yapılan değişikliklerden farklıdır. 2010 yılında gerçekleştirilen halkoylaması neticesinde yapılan Anayasa değişikliğiyle Anayasa Mahkemesi ve Hâkimler ve Savcılar Yüksek Kurulu’nun yapısında esaslı değişiklikler yapılmıştır (Hakyemez, 2010, s. 388). Burada belirtilmesi gereken esas noktalardan birisi bu halkoylamasının Adalet ve Kalkınma Partisi döneminde gerçekleştirilen ikinci halkoylaması olmasıdır. Aşağıda da belirtileceği üzere bu iktidar döneminde üç defa halkoylaması yapılmıştır. Yani Türk siyasi tarihinde en fazla halkoylaması bu dönemde gerçekleştirilmiştir.

12 Eylül 2010 tarihinde yapılan halkoylamasında 1982 Anayasası'ndaki değiştirilmesi öngörülen bazı maddelere ilişkin düzenlenen anayasa değişikliği paketi oylanmıştır (Yaylagül vd. 2011, s. 85). Oylama sonucunda 26 maddelik bir değişikliği içeren paket, yüzde 57,8 evet oranıyla kabul edilmiştir. Adalet ve Kalkınma Partisi tarafından hazırlanan anayasa değişikliği paketinin içeriğinde, “yüksek yargıya yönelik değişikliklerin yanı sıra kadınlara yönelik pozitif ayrımcılığın Anayasa’ya aykırı görülemeyeceği, çocuk haklarının anayasal temele kavuşturulması, kişisel verilerin korunması, yurt dışına çıkışlardaki sınırlamaların daraltılması, sendikal haklarda çeşitli düzenlemelerin yapılması, bilgi edinmenin anayasal bir hak olarak tanınması, Anayasa Mahkemesine bireysel başvuru hakkının getirilmesi, Kamu Denetçiliği Kurumunun kurulması, Yüksek Askeri Şura kararları ve kamu görevlileri hakkındaki disiplin cezalarının yargı denetimine açılması” gibi değişiklikler yer almıştır (Omay Akkaya, 2019, s. 94).

12 Eylül 2010 tarihinde yapılan halkoylamasına Ağrı genelinde katılım, bugüne kadar yapılan halkoylamalarının tamamından düşük olmuş ve %56,4 olmuştur. 274.421 seçmenin olduğu Ağrı’da sadece 154.068 kişi oy kullanmıştır. Oylamaya katılanların büyük çoğunluğu ise halkoylamasına evet oyu vermişlerdir. Oylama sonucunda Ağrı genelinde evet diyenlerin oranı %95,8 iken; hayırların oranı sadece %4,2’dir (URL 1). Yukarıda izah edildiği üzere Ağrı’da seçime katılım oranı son derece düşük olmuştur. Yani halkın önemli bir bölümü halkoylamasını boykot ederek oy kullanmamıştır. Konuyu daha anlaşılır bir biçimde ortaya koymak amacıyla aşağıdaki altı numaralı tablodan istifade edilmiştir.

Yer	Katılım	Evet	Hayır	Evet Oranı	Hayır Oranı
Türkiye	73,71	21.787.610	15.856.441	57,88	42,12
Ağrı	56,4	142.311	6.313	95,8	4,2
Merkez İlçesi	70,19	46.699	2.352	95,2	4,8
Diyadin İlçesi	55,79	11.254	413	96,5	3,5
Doğubayazıt İlçesi	12,05	5.748	671	89,5	10,5
Eleşkirt İlçesi	84,17	17.541	462	97,4	2,6
Hamur İlçesi	85,15	9.000	206	97,8	2,2
Patnos İlçesi	63,15	33.914	788	97,7	2,3
Taşlıca İlçesi	68,27	7.059	618	91,9	8,1
Tutak İlçesi	67,61	11.096	803	93,3	6,7

Tablo 6: 12 Eylül 2010 Halkoylamasının Türkiye’deki ve Ağrı’daki Sonuçları

(Kaynak: URL 3).

Tablodaki verilerden açık bir biçimde görülebileceği üzere, Ağrı’da halkoylamasına katılım düşük olmuş ve Türkiye ortalamasının altında kalmıştır. Bilhassa Doğubayazıt ilçesinde referandum büyük ölçüde protesto edilerek katılım sağlanmamıştır. Her ne kadar Eleşkirt gibi bazı ilçelerde referanduma ilgi yüksek olsa da ilçelerin genelinde referanduma katılma Türkiye ortalamasının altında kalmıştır.

Ağrı’da referanduma en fazla katılımın olduğu Eleşkirt ilçesinde evet diyenlerin oranı %97,4 olmuştur. Bu yönüyle Eleşkirt, referanduma en fazla evet oyunun çıktığı yer olmuştur. Esasında Ağrı’da referandumu boykot etmeyerek katılanların %95,8’i evet demıştır. Hayır diyenlerin oranı ise son derece düşük olup %4,2’dir. Dolayısıyla da Ağrı’da referanduma evet diyenlerin oranı, Türkiye ortalamasının çokça üstünde olmuştur. Ülke genelinde referanduma evet diyenlerin oranı %57,88 iken, bu oran Ağrı’da %95,8 olmuştur. Böylece Türki siyasi tarihinde yedi defa yapılan halkoylamalarından birisi daha hem ülke genelinde hem de Ağrı’da kabul oyu olarak yürürlüğe girmiştir. Ancak burada

dikkat edilmesi gereken nokta ise Ağrı’da halkın yaklaşık olarak %45’inin halkoylamasına katılmamasıdır. Böylece halkın önemli bir kısmı seçimi boykot etmiştir. Seçime katılanların içerisinde ise çok az bir bölüm, Anayasa değişikliğine hayır oyu vermiştir. Ağrı’da bu durumun oluşmasında Doğu Anadolu Bölgesi’nde etkili olan Halkların Demokrasi Partisi’nin etkili olmasında aramak gerekir. Yani bu sonuçlarda Ağrı’daki siyasi yaklaşımın önemli bir etkisi olmuştur.

7. 2017 Anayasa Değişikliği Halkoylaması

Adalet ve Kalkınma Partisi iktidarında 16 Nisan 2017 tarihinde yapılan üçüncü ve genelde yedinci halkoylamasıyla Anayasa değişikliği ve hükümet sistemi değişikliği oylanmıştır. Bu halkoylamasına katılım son derece yüksek olup %85,43’tür (Yegen, 2018, s. 178). Bu halkoylamasının sonucunda Hükümet Sistemi, Türkiye’nin mevcut olan parlamenter sisteminden Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi’ne dönüşmüştür. Yani Türkiye’de hükümet sistemi değiştirilmiştir. Söz konusu tarihte yapılan referandumla Anayasa’da yer alan 18 madde oylanmış ve yüzde 51,41 “Evet” oyuyla bu maddelerin tamamı değiştirilmiştir. Bu oylamaya halkın 48,89’u ise hayır oyu vermiştir. Yapılan halkoylaması neticesinde Anayasa’nın 18 maddesinin değiştirilmesiyle birlikte yürütme yetkisi Cumhurbaşkanına verilmiş, TBMM ve Cumhurbaşkanlığı seçimlerinin 5 yılda bir birlikte yapılması kararlaştırılmış, dokuzuncu maddede yer alan yargı yetkisi “bağımsız” mahkemelerce kullanılır söylemine “tarafsız” ibaresi dâhil edilerek TBMM’nin mevcut 550 olan milletvekili sayısı 600’e çıkarılmış ve 1982 Anayasası’na göre 25 olan seçim yaşı 18’e indirilmiştir (Akar, 2020, s. 101).

2017 yılında Anayasa’da değişiklik yapılması amacıyla gerçekleştirilen halkoylaması neticesinde Cumhurbaşkanının partili fakat tarafsız olacağı belirtilerek, Cumhurbaşkanı adayının, en son seçimde oyların yüzde beşini alan partiler tarafından, ya da en az yüz bin seçmenin desteği ile aday gösterilebileceğine yer verilmiştir. Anayasa’nın başka maddesinde gerçekleştirilen değişiklikle Cumhurbaşkanına soruşturma yolu açılmıştır. Bunun gibi Cumhurbaşkanı yardımcılarının atanması veya görevden uzaklaştırılması Cumhurbaşkanının yetkisine bırakılmış, bakanlıkların kurulması ve kaldırılmasının Cumhurbaşkanlığı kararnamesi ile düzenlenmesine karar verilmiştir. 1982 Anayasası’nın mevcut maddelerinde yapılan diğer değişiklik ise seçimlerin yenilenmesi hakkında olmuştur. Bu düzenlemeyle TBMM üye tam sayısının 5’te 3 çoğunluğu ile seçimlerin yenilenmesine karar verebilecek, genel seçimler ile Cumhurbaşkanlığı seçimleri birlikte yapılabilecek, Cumhurbaşkanının ikinci döneminde Meclis, seçimlerin yenilenmesini istediğinde Cumhurbaşkanı bir kez daha aday olabilecek, Anayasa Mahkemesinin üye sayısı 17’den 15’e düşürülecek, 27. Yasama Dönemi milletvekili genel seçimleri ve Cumhurbaşkanlığı seçiminin 3 Kasım 2019’da birlikte yapılması kararlaştırılmıştır (Akar, 2020, s. 101).

16 Nisan 2017 tarihinde yapılan halkoylamasına Ağrı genelinde katılım, %71,22 gibi ortalama değerde kalmıştır. Ancak Türkiye genelinde %85’in üzerinde olan katılım oranı, Ağrı’nın üstünde olmuştur. Yani referanduma katılım oranı Türkiye ortalamasının altında kalmıştır. 293.040 seçmen içerisinde referanduma katılanların sayısı 208.469’dur. Burada oy kullananların %56,9’u Anayasa değişikliğine hayır demişken; %43,1 ise evet demiştir (URL 2). Yani Ağrılılar, bu referanduma da hayır oyu vermiştir. Konuyu daha anlaşılır bir biçimde ortaya koymak amacıyla aşağıdaki yedi numaralı tablodan istifade edilmiştir.

Yer	Katılım	Evet	Hayır	Evet Oranı	Hayır Oranı
Türkiye	85,43	25.157.463	23.779.141	51,41	48,59
Ağrı	71,22	87.257	115.271	43,1	56,9
Merkez İlçesi	74,54	32.718	28.079	53,8	46,2
Diyadin İlçesi	67,46	4.633	9.910	31,9	68,1
Doğubayazıt İlçesi	71,69	10.856	34.701	23,8	76,2
Eleşkirt İlçesi	75,87	11.148	3.757	74,8	25,2
Hamur İlçesi	71,20	3.832	2.829	57,5	42,5
Patnos İlçesi	65,21	13.766	26.022	34,6	65,4
Taşlıçay İlçesi	72,68	3.282	4.570	41,8	58,2
Tutak İlçesi	73,83	7.022	5.403	56,5	43,5

Tablo 7: 16 Nisan 2017 Halkoylamasının Türkiye'deki ve Ağrı'daki Sonuçları

(Kaynak: URL 4)

Yedi numaralı tablodan açık bir biçimde görülebileceği üzere, 16 Nisan 2017 tarihinde yapılan halkoylamasına Ağrı genelinde katılım ortalama düzeydedir. 87.257 kişinin evet dediği referanduma hayır diyenlerin sayısı görece fazla olup 115.271 kişidir. Ağrı'da referanduma evet diyenlerin oranı Türkiye ortalamasının altında kalmış iken; hayır diyenlerin sayısı Türkiye ortalamasının yaklaşık olarak 8 puan üzerinde olmuştur. Yani Ağrı halkının büyük bir bölümü, söz konusu Anayasa değişikliğine karşı olduklarını ortaya çıkarmışlardır. Sekiz adet ilçenin bulunduğu Ağrı vilâyetinde referanduma evet ya da hayır oylarında eşitliğin olduğu anlaşılmaktadır. Tablodaki verilere göre Merkez, Eleşkirt, Hamur ve Tutak ilçeleri referanduma evet; diğer dört ilçe olan Diyadin, Doğubayazıt, Patnos ve Taşlıçay ilçeleri hayır demişlerdir. Bu ilçeler içerisinde referanduma en fazla evet oyunun çıktığı ilçe %74, 8 ile Eleşkirt iken; en fazla hayır oyunun çıktığı yer % %76,2 ile Doğubayazıt'tır. Netice itibarıyla 2017 yılında Anayasa değişikliği için yapılan referandumda Ağrı ilçeleri arasında bir bütünlük bulunmamaktadır. Yani referanduma ilçelerin yarısı evet demişken; yarısı da hayır demiştir.

Sonuç

Türk Anayasa tarihinde 1876, 1921, 1924, 1961 ve 1982 anayasaları olmak üzere toplamda beş adet Anayasa olmasına rağmen; bu anayasalar için halkoylamasına başvuru sadece 1961 ve 1982 Anayasalarıdır. Türkiye'de ilk olarak da 1961 Anayasası için halkoylamasına gidilmiştir. Dolayısıyla da Türk halkı, ilk olarak 1961 yılında halkoylamasıyla tanışmıştır. Bu tarihten günümüze kadar yedi adet halkoylaması yapılmış ve bunlar arasında kabul edilenler için 1961 ve 1982 Anayasalarında birtakım değişikliklerle düzenlemeler yapılmıştır. Çalışma konusu olan Ağrı vilâyetinde halkoylamalarının tamamına evet ya da hayır oyu çıkmamıştır. Söz konusu halkoylamalarının beşine evet diyen Ağrılılar, ikisine de hayır demişlerdir.

Yukarıda ifade olunduğu üzere, Türkiye'de ilk olarak 1961 Anayasası için halkoylamasına gidilmiştir. Katılımın %76 gibi bir ortalama düzeyde olduğu 1961 Halkoylamasına evet diyenlerin oranı %62 ile hayır diyenlerin oranından fazla olmuştur. Ağrı'da ise bu oylamaya katılım oranı %88 ile Türkiye ortalamasının üzerindedir. Yani Ağrı'da yeni Anayasa'ya ilgi yüksek olmuş ve halkın büyük bir bölümü oy kullanmıştır. Oy kullananların çok büyük bir kısmı yeni Anayasa'ya evet demiştir. Halkın yaklaşık olarak %83'ü yeni Anayasayı kabul ederken %17'si ise kabul etmemiştir. Netice olarak ülke genelinde olduğu gibi Ağrı'da da halkın büyük bir bölümü yeni Anayasa'nın kabulünden yana irade göstermiştir şeklinde değerlendirilmiştir.

Türk siyasi tarihinde yapılan ikinci halkoylaması 1982 Anayasası’nın kabulüyle ilgili olmuştur. 1961 Anayasası gibi 1982 Anayasası da bir askeri darbe sonucunda hazırlanmıştır. Darbe sonrasında oluşturulan ve halkoyuna sunulan 1982 Anayasası’na ülke genelinde olduğu gibi Ağrı’da da yoğun bir katılım sağlanmıştır. Halkın %89’nun katıldığı bu oylamada, evet diyenlerin oranı %96’nın üzerindedir ve hayır diyenlerin oranı ise son derece azdır. Bu durum, ülke genelinde olduğu gibi Ağrı vilâyetinde de hem halkoylamasına katılımın hem de evet diyenlerin oranının yüksek olduğunu ortaya çıkarmaktadır şeklinde değerlendirilmiştir.

1982 Anayasası’nın maddelerinde çok sayıda değişiklik ve düzenlemeler yapılmıştır. Bu değişikliklerden bazıları için halkoylamasına gidilmiştir. Bu kapsamda, 1987 yılında Anayasa’nın dört maddesinin değiştirilmesi için halkoylaması yapılmasına karar verilmiştir. Değişiklik yapılması istenen maddeler, seçmen yaşının 21’den 20’ye indirilmesi, milletvekili sayısının arttırılması ve 1980 Askeri Darbesi sonrasında siyaset yapma yasağı olan kişilerin yasağının kaldırılmasıyla ilgili olmuştur. Bu amaçla yapılan halkoylamasına Türkiye’de katılım oranı %93,6 iken; Ağrı’da %92,4’tür. 1987 tarihli halkoylamasında ülke genelinde evet ve hayır oranları birbirine son derece yakındır ancak evet oyları %50,2 ile biraz daha fazla olmuştur. Neticede bu Anayasa değişikliği, az farkla da olsa, halk tarafından kabul edilmiştir. Ancak durum Ağrı’da farklı olmuştur. Daha önceki iki halkoylamasına evet diyen Ağrılılar, 1987 tarihli olanına hayır demişlerdir. Netice itibarıyla Ağrı’da halkın %47,3 evet demişken; %52,7’si hayır demiş ve Ağrı halkı, söz konusu yasal düzenlemenin karşısında olmuştur şeklinde değerlendirilmiştir.

Türkiye’de yapılan dördüncü halkoylaması 1988 tarihlidir ve yerel seçimlerin bir yıl erkene alınmasıyla alakalı olmuştur. Türkiye’de 25 Eylül 1988 tarihinde gidilen halkoylamasına ülke genelinde katılım oranı %90’a yakın olmasına rağmen; hayır diyenlerin oranı evet diyenlere göre daha fazla olmuştur. Aynı durum Ağrı için de geçerlidir. 1987 tarihli halkoylamasına %86,7 katılım oranı olmasına rağmen evet diyenlerin oranı hayır diyenlerin oranının son derece altında kalmıştır. %70’e yakın hayır oylarının çıktığı Ağrı vilâyetinde halk, verdiği hayır oylarıyla yerel seçimlerin bir yıl erkene alınmasının karşısında olduklarını göstermişlerdir şeklinde değerlendirilmiştir.

Türkiye’de yapılan son üç halkoylaması Adalet ve Kalkınma Partisi’nin iktidarında olmuştur. 2007, 2010 ve 2017 yılında gerçekleştirilen halkoylamalarından birisi olan 2007 halkoylaması, Cumhurbaşkanının halk tarafından seçilip seçilemeyeceğiyle ilgili olmuştur. Söz konusu halkoylamasına katılım oranı açısından ülke geneli ortalaması ile Ağrı ortalaması birbirine yakındır. Bu kapsamda, ülke genelinde %67,5 olan halkoylaması oranı, Ağrı’da %70,4’tür. Ancak halkoylaması için yapılan oylamada evet ile hayır arasında ciddi farklılıklar bulunmaktadır. Halkoylamasına katılanlar içerisinde ülke genelinde evet diyenlerin oranı %68,9 iken; Ağrı’da %95 olmuştur. Bu veriler, Ağrılıların Cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesine ilişkin kanunu kabul ettiğini açıkça ortaya çıkarmaktadır.

Türkiye’de yapılan altıncı halkoylaması 2017 yılında gerçekleştirilmiş ve Anayasa Mahkemesi ve HSYK’nın yapısının yeniden oluşturulmasıyla alakalı olmuştur. Ülke genelinde yaklaşık olarak %74 oranında katılımın olduğu halkoylamasında, evet ve hayır oranları arasında çok fazla fark olmasa da evet diyenlerin sayısı hayır diyenlerden fazla olmuş ve söz konusu Anayasa değişikliği kabul edilerek yürürlüğe girmiştir. Bu halkoylamasında diğerlerine oranla Ağrı’da katılım oranı %56,4 gibi son derece düşüktür. Ancak halkın önemli bir bölümünün protesto ederek katılmadığı 2010 tarihli halkoylamasında oy kullananların önemli bir kısmı evet demiştir.

Günümüz Türkiye’sinde yapılan son halkoylaması 2017 yılında gerçekleştirilmiş olup Hükümet sisteminin değiştirilmesiyle alakalı olmuştur. Bu kapsamda 16 Nisan 2017

tarihinde yapılan halkoylamasına katılım oranı %85'in üzerindedir ve evet ile hayır oyları birbirine son derece yakındır. Halkın %51'nin evet dediği halkoylamasına katılım oranı Ağrı'da %71 olup; Türkiye ortalamasının altında kalmıştır. Yapılan oylama neticesi 1988 halkoylamasında olduğu gibi 2017 yılında yapılan halkoylamasına da Ağrı'da hayır oyu çıkmıştır. Halkoylamasına 56,9 ile hayır oyu veren Ağrılılar, bu yolla hükümet değişikliğine karşı olduklarını göstermişlerdir şeklinde değerlendirilmiştir.

KAYNAKÇA

- AKAR, F. (2020). *Türk Siyasal Yaşamında Referandum Süreçleri ve Yazılı Basın: Siyasal Bilgilenme ve Siyasal Katılım Bağlamında Türk Yazılı Basınının Referandum Süreçlerine Yaklaşımı*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- ARĞIN, E. (2018). *Algı Yönetimi ve Sosyal Medya: 2017 Anayasa Referandumu Üzerinden Bir İnceleme*. Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- ÇAVDAR, T. (2013). *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1950'den Günümüze*. 5. Baskı. Ankara: İmge Kitabevi.
- ÇAVUŞOĞLU, H. (2017). "Üniversite Öğrencilerinin 16 Nisan 2017 Referandum Algısına Yönelik Bir İnceleme: Bülent Ecevit Üniversitesi Örneği". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. X/20: 174-195.
- DUMAN, Ö. (2018). "Anayasaya Hayır Demek: 1961 Anayasa Referandumu ve Samsun". *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*. 25: 225-246.
- ERDEM, F. E. - Y. HEPER (2011). *Türkiye Cumhuriyeti Anayasaları ve Anayasa Önerileri (Madde Karşılaştırılmalı)*. Ankara: SETA Yayınları.
- HAKYEMEZ, Y. Ş. (2010). "2010 Anayasa Değişiklikleri ve Demokratik Hukuk Devleti". *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. XIV/2: 387-406.
- GÖZLER, K. (2007). "Halkoylamasıyla Kabul Edilen Anayasa Değişikliği Kanunlarının Resmî Gazetede Yayımlanması Sorunu". *Yasama Dergisi*. 7: 5-17.
- GÖZLER, K. (1998). "Halkoylamasının Değeri". *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. XL/1-4: 97-113.
- GÖZLER, K. (1988). "Halkoylamasının Değeri". *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. XL/144: 97-113.
- KARADENİZ, Y. (2018). "Demokratik Referandum İlkeleri Işığında Türkiye'deki 1987 Halkoylamasına Yönelik Bir Analiz". *Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi*. IV/2: 58-74.
- KARAKARTAL, B. (2011). "Bir Siyasal Katılma Türü Olarak Referandum ve 1961 Türk Anayasa Referandumu". *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*. XXXVIII/3-4: 161-206.
- KAYA OSMANBAŞOĞLU, G. - E. A. BEKÂROĞLU (2019). *Türkiye'de Referandumlar*. Ankara: Orion Kitabevi.
- KÖROĞLU, B. N. (2009). *Referandum ve Türkiye Uygulaması*. Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- KÖSE, R. (2021). *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Devletin Şefkatli Yüzü (1923-1960)*. Ankara: Gazi Kitabevi.

- KÖSE, R. (2020). “Tek Parti Döneminde Kayyım Uygulamaları”. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları*. IX/2: 1520-1547.
- KÖSE, R. (2020). “Cumhuriyet’in İlk On Yılında Doğu Vilayetlerinde Emniyet ve Asayiş Sağlama Faaliyetleri”. *History Studies*. 12: 1259-1292.
- OMAY AKKAYA, N. (2019). *Yazılı Basında Tarafsızlık İlkesi ve 2017 Referandumu*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- ONAR, E. (1993). *1982 Anayasasında Anayasayı Değişirme Sorunu*. Ankara.
- ÖZBODUN, E. (2014). *Türkiye’de Demokratikleşme Süreci Anayasa Yapımı ve Anayasa Yargısı*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- ÖZDEMİR, G. (2017). “16 Nisan 2017 Halkoylaması ve Halkoylaması Sürecinin Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü Öğrencileri Tarafından Algılanmasına İlişkin Bir Araştırma: Çankırı Karatekin Üniversitesi Örneği”. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*. VII/2: 247-280.
- PARLA, T. (1991). *Türkiye’de Anayasalar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- TANÖR, B. (2016). *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1960)*. 26. Baskı. Ankara: Yapı Kredi Yayınları.
- TÜRK, H. S. (1989). “Yerel Seçimlerle İlgili Kanun Değişikliğine İlişkin Anayasa Mahkemesi Kararı”. *Anayasa Yargısı 6, Anayasa Mahkemesi’nin 27. Kuruluş Yıldönümü Nedeniyle Düzenlenen Sempozyumda Sunulan Bildiriler* 25-26 Nisan 1989. Ankara.
- TÜRKİYE İSTATİSTİK KURUMU (TÜİK) (2008). *Halkoylaması Sonuçları 2007, 1988, 1987, 1982, 1961*. Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu Yayınları.
- YAYLAGÜL, L. - C. ÇİÇEK (2011). “12 Eylül 2010 Referandum Sürecinin Türkiye’deki Yazılı Basında Sunumu”. *Folklor/Edebiyat Dergisi*. XVII/68: 85-120.
- YEGEN, C. (2018). “Yazılı Basında 16 Nisan 2017 Referandumun Sunumu”. *The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication – TOJDAC*. VIII/2: 178-189.
- YEŞİLORMAN, M. (2011). “Halkın İradesi Bağlamında Halkoylamaları: Bir Hukuk Sosyolojisi Denemesi”. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Konferansları Dergisi*. 43: 191-220.
- ZENGİNKUZUCU, D. M. (2013). “Halkoylamasını Yeniden Düşünmek”. *Nişantaşı Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. I/2: 1-21.
- ZÜRCHER, E. J. (2000). *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*. 7. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları.

İnternet Kaynakları

URL 1

<https://www.yenisafak.com/secimreferandum2010/agrisecimsonuclarireferandum>
(Erişim Tarihi: 25.04.2021)

URL 2

<https://secim.haberler.com/2017/agrireferandumsonuclari/>
(Erişim Tarihi: 28.04.2021)

URL 3

<https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/Referandum2010/agri.pdf>

(Erişim Tarihi: 03.05.2021)

URL 4

<https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/2017Referandum/2017H0Ornek134.f>

(Erişim Tarihi: 10.05.2021)

Sürelî Yayınlar

Resmî Gazete

Demokrat Ağrı Gazetesi

Hakimiyet Gazetesi

Mesuliyet Gazetesi

Karaköse Gazetesi

Hürriyet Gazetesi

Şark Ekspres Gazetesi

Tercüman Gazetesi